

НАЙУЖИВАНІШІ ПРЕФІКСОЇДИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ВЖИВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті досліджено найуживаніші префіксоїди сучасної української літературної мови, розглянуто вживання та функціонування їх у науково-технічній термінології.

Ключові слова: *афіксоїд, префіксоїд, семантичне значення, новотвори, афіксальні морфеми, основи, деривація, терміни.*

This article deals with the analysis of the widespread prepositional native elements in modern Ukrainian language and also their application and function in scientific terminology.

Key words: *affixed, prefixed, semantic meaning, new words, morphemes, stems, terminology, derivation.*

Інтерес дослідників до проблеми афіксоїдів залишається актуальним протягом тривалого часу. Спершу подібні одиниці привернули увагу мовознавців германських мов, в яких через властивий їм аналітизм у вираженні граматичних та словотвірних значень подібні структурні елементи набули значного поширення, а згодом – слов'янських, романських та східних мов. Проблемі дослідження афіксів сучасної української мови присвячені праці О.К. Безпояско, К.Г. Городенської, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк та інших. Незважаючи на те, що афіксоїди як одиниці перехідного статусу між компонентами складних слів і афіксами неодноразово розглядалися мовознавцями, ряд питань, пов'язаних з їх визначенням, характеристикою та особливостями функціонування у словотвірній системі української мови, потребують подальшого вивчення. Труднощі в дослідженні цієї проблеми

полягають у своєрідному характері словотвірних категорій, який ускладнює виявлення логічних та генетичних взаємозв'язків між ними, хоча, як відомо, і в синхронії, і в діяхронії, мовна система являє собою безперервний ланцюжок явищ, тобто між окремими рівнями та підсистемами мови немає різких, абсолютних меж. Це й зумовлює **актуальність** наукової розвідки.

Мета пропонованого дослідження – виокремити найуживаніші питомі префіксоїди сучасної української мови, визначити їх вживання та функціонування в науково-технічній термінології.

У 1946 році М.Д. Степанова на позначення цих структурних компонентів слова запропонувала термін **напівафікс** та подала детальний аналіз деяких категорій цих словотвірних засобів [6]. Подальший розвиток теорії німецьких напівафіксів подано в інших її працях [6, 7]. Згодом поняття про форманти проміжного словотвірного статусу було введено в русистику М.М. Шанським [9], який назвав їх «**афіксоїдами**», тобто подібними афіксу, підкреслюючи їх функціональну близькість до типових афіксів. Сучасні мовознавці визначають афіксоїд як «проміжну морфему, частину складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносно з повнозначним словом чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за словотвірними функціями до афіксів» [8, С. 38]. Афіксоїдні кореневі морфеми набувають ознак службових афіксальних морфем. У позиції суфіксів афіксоїди називають суфіксоїдами, у позиції префіксів – префіксоїдами.

Система дериваційних афіксів сучасної української мови розширюється також за рахунок афіксоїдів, що розвинулися з питомих українських коренів. Афіксоїди поширені серед іменників та прикметників української мови. У функції префіксоїдів найчастіше вживаються слова з кількісно-оцінним значенням, серед них прислівники: **мало, багато, високо, низько, загально**; елементи **пів-, напів-**, займенники **все, сам**. Нейтралізуючи частково свої лексичні значення, вони стоять виразниками значень предиката кількості, оскільки вказують на ступінь, міру вияву ознаки, напр.: *маловідомий, маловрожайний, низьковрожайний, низькородючий, високоврожайний,*

високородючий, півграмотний, напівграмотний; всенародний, всесоюзний; загальнозживаний та інші [1, С. 25].

Афіксоїди функціонально схожі з афіксальними морфемами. Але і запозичені, і питомі афіксоїди української мови не досягають рівня абстрагованості значень афіксів, тому що співвідносяться з коренями повнозначних слів. Афіксоподібні елементи української мови різняться за ступенем афіксоподібності, який цілком залежить від характеру їх значень, здатності до десемантизації [2, С. 11]. Повторюваність синтаксично-граматичної та синтаксично-семантичної основи словосполучення, а також однотипність його реалізації у мові є одним з провідних чинників творення складних слів [4, С. 71]. Головними з них є основи.

Виділимо найуживаніші префіксоїди української мови. Зауважимо, що словники науково-технічної термінології та орфографічні словники фіксують неоднакову кількість слів з питомими афіксоїдами. Логічно, що більша кількість слів зафіксована саме в орфографічних словниках сучасної української мови (для підрахунків ми використовували Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики, підрахувавши лише іменники та прикметники).

Найчисленнішу групу становлять іменники та прикметники з питомим префіксоїдом **сам-**, який вказує на особу чи предмет, що безпосередньо є джерелом чи об'єктом дії, стану, а також для більшої конкретизації, вирізнення особи чи предмета: власне хтось, власне щось. Українсько-російський словник наукової термінології (далі – УРСНТ) фіксує слова з початковим компонентом **сам-**: *самоампутація, самоаналіз, самоасоціація, самоблокування, самоввівмкнення, самовентиляція*. Всього зафіксовано 205 термінів. Українсько-англійський науково-технічний словник (далі – УАНТС) зафіксував ще такі терміни: *самоадаптація, самовдосконалення, самовертання, самовипалювання* та інші.

Російсько-українсько-англійський словник з механіки (далі – РУАСМ) фіксує термін *самозаліковування*. Слова, що були зафіксовані в попередніх

словниках науково-технічних термінів (РУЗТС (1994), РУСФТ (1994), РУМС (1995)), фіксуються і в новітніх словниках. Якщо проаналізуємо орфографічні словники, то у Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української лексики (далі – ВЗОС СУЛ) всього зафіксовано 1142 іменника та прикметника.

Потужну групу становлять слова з префіксоїдом **напів-**, що має семантичну неповноту вияву ознаки: *напівавтомат, напіввектор, напіввіконце, напівдизель* та інші (УРСНТ, 2004). УАНТС фіксує всього 111 слів: *напівадитивний, напіввибірка, напівгармоніка, напівгратка, напівдистанційний*, та інші. Як бачимо, за останні роки (з 2004 по 2008, проміжок часу, коли вийшли словники), з'явилося багато слів з компонентом **напів-** у науково-технічній термінології. Щодо ВЗОС СУЛМ, фіксуємо всього 618 слів.

Третє місце посідають слова з компонентом **багато-**, що виражає кількісні ознаки предмета: *багатоактний, багатоатомний, багатобальний, багатовалентність* та інші. Всього зафіксовано 140 слів з префіксоїдом **багато-** в УРСНТ. У новітньому УАНТСу фіксуємо ще такі слова: *багатоаргументний, багатоанодний, багатобаитовий* та інші. Отже, як і в попередньому випадку, простежуємо тенденцію до збільшення кількості утворень з компонентом **багато-**. У ВЗОС СУЛ маємо 617 слів з префіксоїдом **багато-**.

До питомих українських префіксоїдів належать також префіксоїд **пів-**, що надає слову значення «половина чогось, наполовину»: *півваркуш, півбак, півбалон, півбаркас, півблок, півбункер, піввагон, піввалик, півват* та інші. Всього зафіксовано 128 термінів. Варто зазначити, що більшість цих термінів становлять іменники (зафіксовано лише 18 прикметників у ВЗОСу СУЛ). УАНТС фіксує ще деякі новоутворення з префіксоїдом **пів-**: *півбайт, півбімс, півбочка, піввисота, піввідстань, півгодини, півелемент, півеліс* та інші. І в цьому випадку простежується тенденція до утворення нових термінів, здебільшого іменників. ВЗОС СУЛ фіксує 339 слів з префіксоїдом **пів-**.

Мало¹-, що виражає кількісні ознаки предметів і дій: *маловуглецевий, малогомільковий, малозабезпечений, малозабезпеченість, малоземелля,*

малоймовірний, малолітражний, малолонпатевий, маломісткий, малоповерховість, малопотужність, малопробитковість, малорухливість, малорухливий, малоусадковий, малочленність. УАНТС фіксує ще 25 термінів: *малоамперний, маловаговий, маловагий,* У ВЗОСу СУЛ зафіксовано 209 слів з цим компонентом.

Проти-, що має значення негативного чинника стосовно чогось, заперечення чогось: *протианемічний, протиаретмічний, протибольовий, противага, противибуховий* та інші. Всього нараховуємо в УРСНТ 110 слів. Більшість з них становлять прикметники. Новоутворення фіксуємо в УАНТСу: *протиблисковий, протиблимний, противипромінювання, проти ввімкнення* та інші (всього 24 слова). Тенденція до утворення нових слів простежується і з цим компонентом. ВЗОС СУЛ фіксує 202 слова з префіксом **проти-**.

Високо- та **мало²-**, що виражають оцінні ознаки предметів та дій: *високогірний, висококалорійний, високорослий, високостійкий, високостовбурний, високотрав'я* (за УРСНТ, 2004). УАНТС фіксує більше термінів з цим компонентом: *високоавторитетний, високоактивний, високооборотний, високовакуумний, високовольтний* – всього зафіксовано 66 термінів і лише 3 з них становлять іменники. Щодо ВЗОСа СУЛ, там фіксуємо 162 слова. У словниках попередніх років (РУЗТС (1994), РУСФТ (1994), РУМС (1995)) інших слів з компонентом **високо-** зафіксовано не було.

Мало²- *маловичиненість, малорозчинність, малочутливий* (за УРСНТ). Натомість УАНТС фіксує набагато більше термінів: *малоактивний, маловатний, маловажність, маловживаний, маловивчений* та інші. Всього нараховано 58 термінів. ВЗОС СУЛ налічує 134 слова з компонентом **мало-**.

Загально-, що надає словам ознак узагальнення: *загальнодержавний, загальноосвітній, загальносоціальний* (УРСНТ). У новітньому УАНТСу натрапляємо на більшу кількість термінів з цим компонентом: *загальновживаний, загальновизнаний, загальновідомий* та інші (всього 14 слів). ВЗОС СУЛ фіксує 110 слів, більшість з них – прикметники.

Після-, що виражає у словах часові, кількісні, просторові або об'єктні відношення: *післядипломний, післядія, післяжнивний, післяжовтяничний, післязабійний, післязародковий, післязбиральний, післяінфарктний, післяінфекційний, післяйменник, післякомбінаційний, післякризовий, післяопераційний, післяплата, післяпологовий, післясвічення, післяспокій, післятретинний, післяукісний* (УРСНТ). УАНТС зафіксував ще такі терміни: *післядрук, післяімпульс, післяпрограма, післяпроцесор, післяредагування, післясвітіння, післясвічення*. ВЗОС СУЛ фіксує 62 слова з цим компонентом.

Все-, що виражає «щось як ціле, неподільне, взяте повністю»: *всєбічний, всеканалний, всемірний, всемогутній, всемогутність, всеозброєння, всеосяжний, всепоглинальний, всесвіт, всеспрямований, всесторонній, всеукраїнський, всехвильовий* (за УАНТСом). Варто зауважити, що УРСНТ не фіксує жодного терміна з цим компонентом, натомість ВЗОС СУЛ зафіксував 58 слів.

Рідко-, густо-, часто-, що виражають кількісні ознаки предметів та дій: *рідкозубість, рідкокристалічний, рідкометалевий* (всього 31 слово).

Густововний, густоволокнистий, густоплавкість (всього 14 слів).

Частовживаний, частоколистий, частопетельний, часторебристий, частоступінчастий.

Навколо-, що надає словам значення «наближеності до чогось, розташування біля чогось»: *навкологлотковий, навколожобровий, навколоквітковий* (всього 14 слів). Як бачимо, УРСНТ фіксує лише біологічні терміни з цим компонентом. Натомість, УАНТС зафіксував ще й космічний термін «*навколоземний*». ВЗОС СУЛ містить 23 прикметники з префіксоїдом **навколо-**.

Коротко- та **довго-**, що виражають темпоральні ознаки предметів: *короткодія, короткозамикальний, короткозамикач, короткозамкнутий, короткозорість, короткоквітковий, короткомірний, короткополум'яний, короткостебловий, короткостроковий, короткотерміновий, короткохвильовий, короткочасність*. Натомість УАНТС містить такі слова з цим компонентом: *довговічність, довгоіснуючий, довгостроковий, довготерміновий,*

довготривалий, довгофокусний, довгохвильовий, довгочасний, довгочасність. З компонентом **коротко-** цей словник зафіксував такі новотвори: *коротковолокнистий, короткодійчий, короткоіснуючий, короткоживучий, коротколанковий, короткометражний, короткоперіодичний, короткоперіодний, короткопечий, короткораменний, короткополуменевий, короткоствольний, короткостовпчастий, короткоструменний, короткосяжний, короткотривалий, короткофокусний.* ВЗОС СУЛ зафіксував 22 слова з компонентом **коротко-** та 18 слів з **довго-**.

Лже-. Функціонально-семантичне поле несправжності об'єднує формальних представників предиката зі значенням несправжності, неістинності, фіктивності, серед яких – префіксоїди іншомовного походження та питомий слов'янський префіксоїд **лже-** [1, С. 199]. Питомий слов'янський префіксоїд **лже-** виступає переважно у складі слов'янських імен, хоча має широкі можливості у сполучуваності з іншими основами: *лжевиборець, лжеприсяга, лжесвідок, лжесвідчений, лжесвідчення* (за УРСНТ, 2004). Жоден інший термінологічний словник (з тих, що ми досліджували) не фіксує інших слів. Натомість ВЗОС СУЛ фіксує 22 слова з префіксоїдом **лже-**. Автори академічної Граматики [1, С. 199] вважають, що префіксоїд **лже-** закріпився в основному у природничій термінології, пор.: *лжеакація, лжеапельсин, лжекороїд, лжетичинка*, а також у неспеціальному вжитку, пор.: *лжедруг, лженоватор, лжепромова* та інші.

Розглянемо афіксоїди, що виражають локальні ознаки предметів:

- **верхньо-**: *верхньоопалубний, верхньощелепний* (УРСНТ). В УАНТСу знаходимо ще термін *верхньоклапанний*. ВЗОС СУЛ фіксує 18 слів;
- **нижньо-**. З цим компонентом в УРСНТ зафіксовано 2 терміна: *нижньогубний, нижньощелепний*. Натомість у ВЗОСу СУЛ зафіксовано 16 слів;
- **близько-**: *близькосхідний*. В УАНТСу маємо ще терміни: *близькодійний, близькодія, близькосяжний*. ВЗОС СУЛ фіксує 10 слів;

- **далеко-**: *далекобійний, далекодія, далекозорий, далекозорість, далекомір, далекомірний*. У новітньому словнику УАНТС маємо ще: *далекоглядний, далекоглядність, далекодіючий, далекосяжний*. ВЗОС СУЛ фіксує 19 слів.

Афіксоїд **першо-**, що виражає кількісну ознаку предметів і дій: *першоджерело, першодрукар, першодрукований, першооснова, першопоселенець, першопричина, першороділля, першорозрядний, першорозрядник*. В УАНТСу маємо також: *першовідкривач, першокласний, першорядний, першосортний, першочерговий, першочерговість*. ВЗОС СУЛ фіксує 19 слів з афіксоїдом **першо-**.

Отже, як ми могли пересвідчитися, повторювані афіксоїдні словотворчі частини слова передають тільки загальне значення співвідносних з ними понять. Префіксоподібна основа здатна бути означенням до багатьох основ. Здійснений аналіз переконливо засвідчує, що афіксоїди як перехідний тип морфем у сучасній мові є потужним засобом творення складних слів. Новітні словники фіксують новотвори з афіксоїдними компонентами, що засвідчує тенденцію до творення нових складних слів з афіксальним компонентом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К. Морфеміка української мови / Безпояско О.К., Городенська К.Г. – Київ. : Наукова думка, 1987. – 209 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови / Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. – К., 1982. – 208 с.
3. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1998. - № 3. – С. 27 – 34.
4. Клименко Н.Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. – К., 1998. – 162 с.
5. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови // Українська мова і література. – 2000. – серпень (№ 29-32). – 96 с.
6. Степанова М.Д. Семантика определительных составных существительных в современном немецком языке // Иност. яз. в шк. – 1948. – № 2. – С. 18 – 33.

7. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка (краткий очерк) // Словарь словообразовательных элементов немецкого языка – М. : Русский язык, 1979. – С. 519 – 536.
8. Українська мова: Енциклопедія / редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с. : іл.
9. Шанский Н.Н. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М. : Учпедгиз, 1959. – 246 с.

Перелік умовних скорочень

- УРСНТ – Українсько-російський словник наукової термінології / за заг. ред. Л.О. Симоненко. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 416 с.
- РУАСМ – Російсько-українсько-англійський словник з механіки / уклад. : В.М. Бастун та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 512 с. – (Словники України).
- УАНТС – Українсько-англійський науково-технічний словник / М.П. Саврук. – К. : Наукова думка, 2008. – 912 с. – (словники України).
- РУЗТС – Російсько-український загально-технічний словник / Л.І. Мацько, І.Г. Трегуб, В.Ф. Христенюк, І.В. Христенюк. – К. : Вища школа, 1994. – 173 с. – Рос., укр.
- РУСФТ – Російсько-український словник фізичних термінів / уклад. : Ю.В. Караван та ін. ; за ред. О.Б. Лисковича. – К. : Вища школа, 1994. – 311 с.
- РУМС – Російсько-український математичний словник / уклад. : В. Я. Карачун, О.О. Карачун, Г.Г. Гульчак. – К. : Вища школа, 1995. – 258 с. – Рос., укр.
- ВЗОС СУЛ – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 896 с.